Тексти, переклади й тлумачення листів і грамот патріарха Діонісія IV стосовно підпорядкування Київської митрополії Московському патріархові 1686 р.

(Доповідь, виголошена на секції «Документи Константинопольського патріархату другої половини XVII ст. щодо Київської митрополії: історія, аналіз» під час проведення Міжнародної експертної конференції «Зміна юрисдикційної належності Київської православної митрополії у 1686 р.: проблемні питання» 31 січня 2019 р. в Національному заповіднику «Софія Київська»)

Питання історії Київської митрополії, що так яскраво постало перед українським суспільством минулого року, насправді є дуже давнім і великою мірою дослідженим завдяки працям багатьох істориків та архівістів. Водночас, коли йде мова про зміну підпорядкування митрополії, що остаточно відбулася у травні-червні 1686 р., варто зауважити, що цей процес готувався упродовж років, тривав доволі довго, мав своїх прихильників і супротивників, агентів і контрагентів, і висвітлюється в десятках, як не сотнях історичних документів, багато з яких варто було б пошукати сучасним дослідникам ще й зараз.

Між тим, самі рішення патріарха Діонісія IV[1] були вербалізовані, тобто письмово оформлені, в дуже обмеженій кількості документів у період травня-червня 1686 р. і надіслані у вигляді листів, або грамот, до низки зацікавлених, або задіяних, у цій події осіб. Усі ці листи були, цілком природно, складені грецькою мовою в тій формі, яка була притаманна тодішній патріаршій канцелярії, тобто книжною мовою, що загалом наслідувала давнім аттичним традиціям, але зі значною кількістю новогрецьких елементів. Після надходження до Москви або Києва, відповідно до місця перебування адресатів, листи потрапляли до перекладачів, а вже після того до тих осіб, яким вони призначалися, якщо не припускати, що хтось з них читав грецькою мовою. Саме ці переклади московської канцелярії або української гетьманської чи митрополичої ми переважно й можемо читати сьогодні. Доля оригіналів, тобто вихідних грецьких текстів, трагічна. Майже всі вони втрачені через низку об'єктивних причин, насамперед через відомі пожежі XVIII—XIX ст., як у Константинополі, так і в Москві та Києві. Наразі доступним для дослідження є лише один оригінал листа-грамоти до московських царів, що зберігається в РДАДА (ф. 52, оп. 2, № 669. РФ, Москва,). Ще два грецькі тексти збереглися у списках XVIII ст. в рукопису № 22 з колекції Палеографічного та історичного архіву Освітньої фундації Національного банку (Афіни,

[1] Діонісій IV Муселім. У 1662-1671 рр. митрополит Лариський. Перебував на Вселенському престолі п'ять разів: 1671-1673, 1676-1679, 1682-1684, 1686-1687 і 1693-1694. Двічі побував у в'язниці, у 1679 і 1687-1688 рр. Помер 23 вересня 1696 р. в монастирі Раду Вода (в сучасній Румунії).

Грецька Республіка). Решта текстів збереглася лише у списках різних часів, зроблених з оригинальних перекладів московських або українських перекладачів, або ж у списках збірника документів з історії Російської Православної Церкви, що одержав назву «Ікона»[2].

Отже, насьогодні ми маємо лише дев'ять документів, де були чітко прописані причини й характер зміни підпорядкування Київської митрополії Московському патріарху внаслідок обрання Київським митрополитом Гедеона (Святополка Четвертинського, † 6 квітня 1690) і висвячення його в Москві 8 листопада 1685 р. Вісім документів були оприлюднені Сергієм Терновським в «Архиве Юго-Западной России» 1872 р. за списками так званої «Ікони», один — ще раніше, 1826 р., в «Собрании государственных грамот и договоров» (ч. 4, с. 517-519, № 177), за списком архіву Посольського приказу.

Відповідно до церковної традиції документи про поставлення митрополита Гедеона були направлені різним особам і виконували різні завдання. Перелічімо ці документи:

1. Два листи були направлені московським царям як головним ініціаторам-прохачам у справі (номери за виданням рукописів «Ікони» 1872 р. — № 41, травень, про згоду; № 42, червень, про згоду, соборний: 19 підписів), обидва листи з дописками, прохання про пожертви тощо. Оригінал травневого листа патріарха зберігається у РДАДА (ф. 52, оп. 1, № 669), там само зберігаються й переклади обох листів (СГГД, ч. 4, с. 509-514, 514-517, № 175-176), вони надруковані також в «Іконі» (ч. 1, т. 5, с. 172-177, 177-182).

2. Три листи були надіслані до Московського патріарха Йоакима (1620—1690) (№ 39, травень, про згоду; № 177, червень, про згоду, соборний: 20 підписів; № 45, червень, відпускна за гріхи, соборний: 21 підпис). Грецький список червневої соборної грамоти про згоду зберігся в Афінах (ПІА ОФНБ, № 22, арк. 202—203 зв., вид.: В. Ченцова, Синодальное решение 1686 г. о Киевской митрополии // Древняя Русь. Вопросы медиевистики, 2017, № 2/68, с. 100-104; сайт Вселенського патріархату), переклади листів були надруковані: червневий про згоду в «Собрании» (СГГД, ч. 4, с. 517-519, № 177), інші два в «Іконі» (с. 166-168; с. 186-189)

3. Один лист надійшов митрополитові Гедеону (№ 44, червень, відпускна грамота «за гріхи»). Переклад в «Іконі» (с. 184-186).

4. Два листи гетьману Івану Самойловичу (1630-1690, гетьман: 1672-1687) і українському народові (№ 40, від 9 травня, про надання згоди патріарху Йоакиму; № 43, червень, гетьману й народу про «покірність і любов»). Переклади були надруковані в «Іконі» (с. 169-171, 182-183).

[2] Частина документів, дотичних до історії підпорядкування Київської митрополії Московському патріарху, зі складу збірників «Ікона» була оприлюдненя 1872 р. в межах видання «Архив Юго-Западной России», ч. 1, т. 5.

5. Один лист до всіх підлеглих Київської митрополії (№ 46, червень, дозвіл на обрання митрополита й хіротонію в Москві). Грецький текст зберігся в Афінах (ПФНБ/ПІА, № 22, арк. 203 зв.-204; вид.: В. Ченцова, там само, с. 105-107). Переклад також в «Іконі» (с. 189-191).

Жодний з цих листів не є абстрактною постановою Вселенського престолу про зміну підпорядкування Київської митрополії, усі вони були надані й надіслані до адресатів з окресленою метою у відповідь на їхні запити або задля узгодження чи, власне, владнання канонічного порушення, що відбулося в Москві 8 листопада 1685 р.

Три листи з дев'яти є соборними (два царям, один патріархові Йоакиму), тобто підписаними членами Священного собору Великої Константинопольської Церкви, хоча в більшості листів йдеться про соборність прийнятих рішень. За слов'янською традицією всі листи можна називати грамотами, хоча це не обов'язково, зважаючи на значення грецького слова «γράμμα» («лист, буква, літера») і відповідні переклади іншими мовами.

Кількість листів трохи завелика для вирішення справи поставлення митрополита, але, як ми знаємо, до справи були, по-перше, залучені світські владні особи: московські царі та український гетьман, яким мали бути надіслані відповіді на їхні прохання або повідомлення про стан розгляду справи, по-друге, прохачем і головною діючою особою був також патріарх Московський Йоаким, якому теж треба було відписати про ставлення Вселенського престолу до неканонічного висвячення в чужій єпархії, по-третє, засудження або прощення потребував нововисвячений митрополит Київський Гедеон, і, нарешті, по-четверте, про всі ці події варто було повідомити «всім підлеглим» Київської митрополії.

Розглядаючи ці листи з погляду функціонального, тобто типології церковних рішень або грамот, доречно підкреслити, що декілька з них дійсно є такими, що постулюють згоду Вселенського престолу на підпорядкування Київської митрополії Московському патріарху. Це травневий (№ 41) і червневий (№ 42) листи до московських царів і так само травневий (№ 39) і червневий (№ 45) листи до патріарха Йоакима. При цьому обидва червневі листи підписані членами Священного синоду. Третій лист (№ 45) до патріарха Йоакима є, швидше, грамотою на відпущення йому гріхів, тобто провини за ту неканонічну дію, яку від здійснив, висвячуючи єпископа з іншої митрополії. Подібний «відпускний» лист (№ 44) з підтвердженням посадового «переміщення» одержав і митрополит Гедеон. Один з листів (травневий, № 40) до гетьмана Івана Самойловича є повідомленням про надання згоди на висвячення Київських митрополитів у Москві. Другий (червневий, № 43) — є дещо загальнішим зверненням до гетьмана й всього народу стосовно покірності, бо деякі «подумали, що висвячення відбулося всупереч правилам». Нарешті, один лист (№ 46) був

укладений для всіх вірних Київської митрополії і підтверджував їхні права самостійно обирати митрополита і направляти його до Москви на висвячення.

В історіографії питання разом із зазначеними документами зазвичай розглядають ще низку листів: самого Діонісія — написаний 1688 р. у Валахії, уже після скинення його з патріаршого трону (17 жовтня 1687 р.) (№ 47), два листи Єрусалимського патріарха Досифея II (1641—1707) про справу підпорядкування Київської митрополії (№ 34-35) та інші документи. Усі вони так чи інакше сприяють осмисленню тих подій, що призвели до зміни статусу Київської митрополії. Утім, юридичну вагу мають лише вихідні постанови Вселенського престолу, підписані патріархом та його собором. Деякі з них ми розглянемо докладніше.

Прискіпливий аналіз дипломатичної складової, або структури, листів не є нашим завданням, тому зосередимося на головних їхніх частинах. В усіх листах легко простежується адресна частина, хоча вона не завжди є першою, подекуди поступаючись місцем риторичній, або літературній, «передмові», що містить посилання на Святе Письмо або думки Отців Церкви в контексті стрижневої теми послання.

У своїх зверненнях до іноземців греки-укладачі офіційних листів загалом використовують ті форми титуляції, які вони усвідомили з попередніх перекладів листів тих осіб до них. Тут буває цікаво спостерігати, як до грецьких текстів залучаються очевидні архаїзми, кальки з іноземних мов, помилки попередніх прекладачів тощо. У нашому контексті можна відзначити вислів «гетьман обох боків Борисфена», оскільки це традиційна для грецької географії назва Дніпра, але навряд чи так писали українці у своїх посланнях до патріархів, або ж «Бургарія» — так само традиційна грецька назва Волзької Булгарії. Такі «грецизми» могли бути виправлені у «зворотніх» перекладах, що їх створювали в Москві або Києві, але це вже залежало від здібностей перекладача та його ставлення до оригіналу. Так, назва «Борисфен» у перекладах замінюється на назву «Дніпро». Гарним прикладом правильного «зворотнього перекладу» титуляції московських царів є лист патріарха Діонісія від травня 1686 р. до Іоанна (1666—1696) й Петра Олексійовичів (1672—1725) і царівни Софії Олексіївни (1657—1704) (№ 41). Насправді ж писар використав, власне переписав, устійнену й добре відому йому формулу, в той час як у грецькому оригиналі бачимо доволі дивний набір географічних та етнічних назв, котрі невідомий нам перекладач з Константинопольського патріархату утворив, транслітеруючи незрозумілі йому й неправильно прочитані слова.

Літературна частина листів має свою особливу цінність як окремий жанр епістолографії, або шанованої на той час науки написання листів. На жаль, перелічені вище тексти збереглися переважно в перекладах, і ми не завжди можемо оцінити, так би мовити,

«грецький» бік справи, з погляду грецької філології. Очевидно, що вибір цитації або посилання на якісь богословські чи морально-етичні теми, мав би віддзеркалювати наступну головну тезу або, швидше, вести читача до розкриття теми послання. Справді, ці теми суголосні проголошеним у листах, це — розбудова Церкви, прощення, покора, любов тощо.

Виходячи з грецьких текстів, на жаль, наразі тільки трьох, але знаючи подібні «передмови» до інших патріарших документів, можна стверджувати, що вони написані доволі яскраво, дотично до теми і являють собою типові літературні компіляції, які священнослужителі звикли застосовувати відповідно до обставин, до прикладу, у своїх недільних проповідях. Чи писали такі «передмови» принагідно до листів або користалися з невідомих нам канцелярських джерел — важко сказати. В окремих випадках очевидні повтори «передмов» у грамотах різних часів, але ми не знаємо, чи то було авторське використання власного тексту, чи звичайний плагіят.

На превеликий жаль, не можна сказати, що ці переклади, байдуже московські чи українські, вповні передають красу грецького слова. Інакше кажучи, будь-яке порівняння текстів оригиналів і перекладів — не на користь перекладачів. Загалом усі тогочасні переклади з грецької мови були послідовними, часто буквальними в переданні значення окремих слів, з великою кількістю так званих кальок, тобто слів створених за взірцем першотвору з елементів мови перекладача. Схоже, що всі толмачі намагалися дотримуватися давнього грецького синтаксису, не властивого сучаснішим мовам. Цьому, звичайно, сприяла формальна можливість перекладу більшості грецьких форм відповідними формами старослов'янської мови. Проте наслідком таких перекладів є доволі заплутані тексти, розплутування яких і переклад на сучасні мови є справою доволі невдячною, оскільки нема віри ані тим давнім перекладачам з грецької, ані переписувачам тих списків, що складалися в різні часи, ані науковцям, які готували їх до видання, ані, нарешті, службовцям і робітникам друкарень, що їх видавали. У такого роду помилках неважко пересвідчитися, звертаючись до порівняння різних списків зазначених листів або до друкованих видань. Навіть списки членів священного патріаршого собору, представлені в трьох списках з листів, різняться між собою в одних і тих самих позиціях.

Головна, або постановча, частина листів і грамот менше постраждала від щойно зазначених недоліків. Це природно, позаяк текст її простіший, майже позбавлений «плетіння словес» і часом дослівно повторюється в усіх дотичних до теми грецьких документах або перекладах. Разом з тим, окремі слова, терміни або характерні для церковного грецького дискурсу устійнені вирази передаються в тих давніх московських або українських перекладах по-різному і не завжди правильно. Ця очевидна різниця між текстами перекладів і їхня граматична неохайність могли бути однією з причин неуваги як одержувачів листів,

так і їхніх наступників і навіть науковців до вербальної формули надання самого дозволу як певного юридично навантаженого тексту, де кожне слово має окреслене значення, підкріплене, якщо й не писаним законом (у прямому значенні цього слова), то принаймні звичаєвим або прецедентним правом, або узусом. Надаючи (або не надаючи) дозвіл на підпорядкування Київської митрополії Московському патріарху, очільник Вселенської Церкви спирався на тисячолітню практику попередніх патріархів і Отців Церкви. Усі колишні дозволи (або недозволи) стверджувалися не тільки за певних умов або з тих чи інших міркувань, але також втілювалися у словесних формулах, кліше, кожна з яких уособлювала низку різних як богословських, так і прагматичних понять, умов або обставин застосування.

У більшості розглянутих документів доволі чітко зазначені причини, що спонукали Вселенського патріарха до прийняття рішення щодо підпорядкування Київської митрополії. Головною причиною названі звернення до Вселенського престолу Московських царів і патріарха Йоакима, в яких вони наводять своє бачення питання. Серед головних причин — тривала відсутність архієрея через війни й віддаленість місця, а відтак — небезпека втручання диявола, і як наслідок — ймовірне відокремлення єпархії через єретичний світогляд її населення. Тут бачимо очевидне посилання на Греко-Католиків Речі Посполитої і, зокрема, на діяльність єпископа Йосипа Шумлянського (1643—1708).

Змалювання причини є сталим у п’яти з дев’яти послань і подається через посилання на пшеничне поле, засіяне куколем, що душить паростки пшениці (№ 39, 40, 41, 177, 44). Можливо, ці тексти писала або укладала одна особа.

Заради спасіння вірних, власне, й надається згода на підпорядкування Київської єпархії Московському патріарху. У більшості листів не наголошується неканонічність уже здійсненого висвячення митрополита Гедеона в Москві[3], але відчувається намагання якогось законного владнання справи. Можливість для вирішення подібних справ, як виявляється, була закладена ще святими апостолами. Це, власне, порушення усталених правил заради уникнення більшого лиха, що може трапитися при повному дотриманні правил. Для виправдовування подібних справ були вироблені особливі мовленнєві й письмові штампи. Зазвичай йдеться про «поблажливість» або «поступливість» (συγκατάβαση) стосовно дій або

[3] У документах Вселенського патріархату, що передували наданню Томоса, перелічуються головні канони, що регламентують недоторканість єпархій і неможливість утручання архієреїв у справи чужої єпархії. Це постанови: № 35 — св. Апостолів, № 6 — Першого Вселенського собору, № 13 і 22 — Антіохійського собору, № 15 — Сардського собору, № 8 — Третього вселенського собору, № 39 — Трулльського (П’ято-Шостого) Вселенського собору. Тексти постанов див.: Г. Ράλλης-Μ. Ποτλής. Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε αγίων και πανευφήμων Αποστόλων, και των ιερών και οικουμενικών και τοπικών Συνόδων... 6 τ. 1852-1859. Αθήνησιν.

подій, що відбулися, та їх одноразове визнання як нібито канонічних з одночасним відпущенням гріхів. Варто відзначити, що ці, на перший погляд, «фігури мови» повторюються у більшості документів про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Іншим «вербальним» способом пояснення або владнання неканонічних вчинків є слова про використання Вселенським патріархом засади «економії» (οἰκονομία, οἰκονομικῶς). Це баготозначне поняття корелює з такими як «промисел», «розбудова», «управління», але не тотожне їм. Вислів «з економії» або «через економію» часто є синонімічним до зазначених вище висловів «поблажливо», або «поступливо» («поступливість»: № 39, 41, 177, 43, 44, 45, 46; «економія»: 39, 177, 44, 45). Очевидно, що «економія» тут протиставлена «акрівії» як буквальному додержанню приписів закону, але в грамотах це питання в цілому не розглядається. Загалом такі формулювання були доволі поширенні в церковних справах, що свідчить зокрема про кількість порушень, виправлення яких уже вважалося за неможливе, а визнання їхньої правомірності було меншим злом. Першопочатки застосування «економії» на противагу «акрівії» пов'язують з іменами св. апостолів. Пізніше тема обоговорювалася в листах і працях св. Василія Великого, св. Григорія Богослова та інших Отців.

Питання про подальшу долю рішень, здійснених з поступливості, ми знаємо мало. У більшості випадків вони стосувалися неправильного висвячення священнослужителів нижньої ланки і тому не мали великого розголосу або руйнівних наслідків. Але очевидно, що було б недоцільно скасовувати всі треби та інші дії, що поставали від діяльності таких «неканонічних» ієреїв. Власне, і у випадку висвячення Гедеона Четвертинського в Москві теж не йшлося про те, щоб усі його подальші дії не мали жодної церковної ваги.

Питання часового проміжку дії дозволу на висвячення київських митрополитів у Москві не може бути висвітленим лише за текстом розглянутих документів. Проте, очевидно, що йшлося також про наступні випадки хіротонії у подібних обставинах, тобто «за умов війни», «далекої відстані» та доволі абстрактної «неможливості» як безпосереднього висвячення в Константинополі або деінде від Вселенського патріарха, так і опосередковане надання ставленої грамоти. Про це, зокрема, свідчать звороти: «коли буде потреба», «надаватиметься хіротонія» тощо. Лише в одному листі — другому (червневому) до московських царів читаємо «отныне и впредь хиротонисати», що, однак, ніяк не означає підпорядкування навіки самої митрополії.

Таким чином, можна вважати, що майбутня зміна умов надає право Вселенському престолу повсякчас повернутися до попередньої практики і відновити «status quo ante». Натяк на це можна вбачати в словах, звернених до гетьмана Івана Самойловича в листі від 9 травня (№ 40), де йдеться про можливість звертатися до матірної церкви «егда нужда будет».

Іншою важливою особливістю листів 1686 р. є проголошена в них зверхність Вселенського престолу щодо справ митрополій, яка прописана в документах як особлива «честь», або «поминання під час евхаристійної жертви першим імені Вселенського патріарха». За тими рішеннями такого поминання мали дотримуватися всі наступні Київські митрополити (№ 39, 40, 41, 42, 177).

Майже в усіх листах також чітко виписана умова про обрання київських митрополитів «за давнім звичаєм місця», що полягає у вільних виборах усіма духовними й світськими особами. Однак лише в двох грамотах зазначається, що архієрей зберігатиме свої традиційні для київських митрополитів привілеї (№ 40, 41, гетьману від 9 травня і травневий лист царям). Загалом тексти складені нерівно, зважаючи на перелічені особливості формулювання умов наданої згоди. Це може означати не стільки недбаліcть укладачів у цьому питанні, скільки усвідомлення того, що й кому воми пишуть.

Якщо порівняти листи між собою з огляду на зазначені юридичні вимоги або вжиті терміни, побачимо, що найбільш повними є травневі листи до патріарха Йоакима (№ 39 і № 177), до гетьмана Івана Самойловича (№ 40), де йдеться разом про «поступливість», «економію» та «поминання»; травневий лист до царів (№ 41): «поступливість», «привілеї» та «поминання»; червневі листи до митрополита Гедеона (№ 44) і до патріарха Йоакима (№ 45): «поступливість», «економія» тощо.

Натомість в інших листах пропущені посилання на особливий спосіб надання дозволу, хоча обумовлюються якісь інші речі, до прикладу лише «поминання» в другому (червневому) листі до московських царів (№ 42).

Неканонічність справи висвяченням що відбулося в Москві, зазначається в трьох листах. У кожному з них через певні особливі обставини. У другому (червневому) листі до московських царів (№ 42), значну частину якого складають прохання про пожертву, натяк на неканонічність прийнятого рішення слугує емфатичним засобом для спонукання царів до надання милостині. У листі до митрополита Гедеона Четвертинського (№ 44) підтверджується його переведення до іншої єпархії і надається відпущення гріхів за участь у висвяченні. Подібне прощення одержав і патріарх Йоаким (№ 45). Нарешті, в листі до гетьмана Івана Самойловича (№ 43) патріарх Діонісій зумовлює своє звернення до вірних чутками про нібито «поза правилами» висвячення Київського митрополита.

Усі ці речі, очевидні як в оригиналах листів, так і в перекладах, на жаль, не бралися до уваги упродовж останніх століть. Найвідоміша і єдина за своєю науковою вагою розвідка Сергія Терновського, надрукована в Києві 1872 р. як передмова до видання документів так званої «Ікони», при всіх її перевагах і прискіпливому викладі всіх дотичних до питання світських і церковних інтриг, жодним чином не заторкує самих текстів постанов. Не завжди

коректними є навіть назви надрукованих в «Іконі» документів. Здається, істориків цікавили лише самі факти надання дозволу на висвячення й підпорядкування, а потому доля Київської митрополії вважалася вирішеною навічно.

Чи вважали так самі греки, важко судити. На мій погляд, укладачі тих давніх документів свідомо складали їх так, як веліли церковні канони, обумовлюючи всі відхилення в устійнений спосіб, який дозволяв їм бути впевненими, що вони «не будуть притягнені до відповіді в страшний судний день», як пише патріарх Діонісій в одному з листів.

Насьогодні є нагальна потреба у виданні принаймні найголовніших документів, що торкаються до питання надання патріаршого дозволу митрополиту Гедеону Четвертинському на Київський престол з подальшим підпорядкуванням митрополії Московському патріарху як в оригіналі, так і в перекладах, з дотичним науковим апаратом і коментарем. Адже питання об’єднання українських православних не вирішується лише наданням Томосу. Головним чинником у становленні нової Православної Церкви України можуть бути лише самі православні громади, а не рішення очільників Церков або високопосадовців. Саме ці згромадження вірних мають право знати історичні обставини заснування Церков на українських теренах, особливості їхнього розвитку й робити свідомі висновки.

Наостанок варто зазначити, що в патріарших листах вичерпно представлена вся історія з підпорядкуванням Київської митрополії Московському патріарху. Якби навіть не збереглося інших документів, ці дев’ять грамот були б достатні для розуміння перебігу подій. Так, очевидно, що початком усього було обрання колишнього єпископа Луцького Гедеона митрополитом Київським на виборах за активної участі гетьмана Івана Самойловича. Саме він звернувся до московських царів і патріарха Йоакима з проханням про хіротонію митрополита Гедеона в Москві. Після того надійшли листи від московських царів і патріарха Йоакима до Вселенського патріарха з проханням «відпущення гріхів» і затвердження висвячення. У листах міститься пряме посилання на неканонічность висвячення «в чужій єпархії» і залежність Вселенського престолу від османської влади у вирішенні таких надважливих питань. Зрештою, підтвердження «переведення» Гедеона до Києва і надання дозволу Московському патріарху на подальші висвячення київських митрополитів у Москві обґрунтовується низкою обставин і «способом економії». Не дивлячись на проголошену «підпорядкованість» Київської митрополії Московському патріарху, неодмінною умовою залишається поминання першим імені Вселенського патріарха. Також у листах зазначаються право на обрання київських митрополитів усіма вірними за порадою з гетьманом і збереження за митрополитами всіх давніх привілеїв.

Євген Чернухін